

N

ВОЛОДИМИР БІЛИЙ.

Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання.

Про минуле етнографії на колишній Катеринославщині свого часу писали М. Ф. Сумцов та В. В. Данилов¹⁾. Але й до цього часу немає ще повного історичного огляду розвитку етнографічних дослідів на цій території. Ми теж не візьмемо на себе такого зобов'язання, а тільки накреслимо загальну схему, наведемо кілька імен та назв видань, що стосуються порушеного питання.

Не без підстави існує думка про те, що етнографічне дослідження колишньої Катеринославщини почалося пізно й до цього часу розвивалося не досить сильно. Перше пояснюється тою своєрідною історичною долею, що судилася нашому краю, а друге—специфічними умовами розвитку культурного життя на наших степах. Проте, неправильно було б гадати, що тут зовсім не було видатних збирачів і працівників. Катеринославщина може справедливо пишатися місцевими діячами, як-от Г. Залюбівський, І. Манжура, Я. Новицький, як проф. Д. І. Яворницький, що й досі є на чолі науково-дослідницької праці в галузі гуманітарних наук на Дніпропетровщині. І все-таки, підбивши підсумки, доведеться ще раз приєднатися до старого твердження, що золотий вік катеринославської етнографії ще не настав. Своє пояснення такого стану речей ми дамо нижче, а тепер звернемося до тієї літератури, що має зв'язок з етнографічним вивченням Катеринославщини.

Небагато ми маємо етнографічних даних за нового часу в творах мандрівників, що подорожували по тутешніх місцях. Серед найдавніших авторів цієї епохи видатне місце належить французові Гільому Левассеру де-Бопланові, інженерові з фаху. В його праці «Description d'Ukraine»²⁾ (1650, Руан) чимало є звісток, що стосуються нашої землі та людности на ній. До нашої теми найближче стосується розділ «Про українських козаків». Боплан описав тут вибори ватажка та як козаки готувалися до морського походу, як робили чайки; спинився він на їхній тактиці та стратегії на морі. Що до побуту, то маємо опис весільного обряду

¹⁾ Сборник статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва, Ек., 1905, Н. Ф. Сумцовъ, «Объ этнографическомъ изученіи Екатеринославской губернии», с. 1—10; В. В. Даниловъ «Изъ прошлаго Екатеринославской этнографіи» та його ж «Екатеринославщина въ архивѣ Импер. Русск. Географическ. О-ва» — «Лѣтопись Екатеринославск. Ученой Арх. Комиссіи», в. X, с.с. 182, 189 та 376.

²⁾ Є російські переклади—Устрялова (Ф. У.) 1832 р.; К. Мельникової 1896 р. (Мемуары, относящієся къ исторіи Южной Россіи, т. II) та проф. В. Ляско-ронського Київ, 1901).

Боплан переказує, ніби-то в козаків існує звичай, за яким дівчина сама собі обирає чоловіка й домагається шлюбу ¹⁾. Цей опис звичайно пояснюють тим, що **Боплан** якийсь виключний випадок занотував, як сталий звичай ²⁾. Правда, що **Боплан** згадує ще й про звичай викрадати собі жінку при наявній соціяльній нерівності молодих, але й такі факти треба застосувати до випадкових теж. Описуючи весілля, **Боплан** занотував демонстрацію дівоцтва молодої та інші деталі, зв'язані з цим ³⁾. Окрім того, в **Боплана** є ще опис великодніх розваг (христосування, обливання) ⁴⁾, кілька рисочок з народної медицини та народні вірування, зв'язані з гостцем (колтуном) ⁵⁾. В інших розділах своєї праці, **Боплан** ще описав Крим, кримських татар; два розділи присвячено полякам. Деякі деталі про звичаї у запорізьких козаків, значно пізніші, майже на століття по **Боплані**, маємо од **Майнштейна**, що в записках своїх (цитуємо за виданням р. 1875) розповідає за те, як суворо заборонявся жіноцтву доступ на Січову територію та що сталося, коли дружина російського підполковника Глебова приїхала до свого чоловіка (с. с. 13—15). Цікаві дані в Полтавського монаха Яценка-Зеленського, що р.р. 1750—51 двічі їздив на Запоріжжя збирати **мило** стину; записки його р. 1915 повністю опублікував проф. Д. І. Яворницький. **Яценко**, як монах, не міг «не апробовать христіанской ихъ (запорожців. В. Б.) набожности, греческому **старовѣрію** не уступающей» ⁶⁾, і сам з інтересом спостерігав козацьке життя підчас перебування в Січі. **Чому** сприяло якраз те, що з самого початку **Яценко** попав на **ново**річну запорізьку раду «как бы нарочно позабавиться на козацкой щоть ихнего жь сочиненія оперою, о коей мы хотя уже и слышали, **но столько жь вѣроятного, сколько о другихъ обычаяхъ свѣцкаго того монастыря**» ⁷⁾. Потрібні етнографові рядки розкидані по всіх сторінках опису **Яценко**вого. Ми знаємо од нього про старців на Січі (с. с. 11 й длш.), про деякі вірування запорожців (с. с. 41, 43, 45, 99), похоронні звичаї їхні (с. 50), про розбійництво, суд і кару (с. с. 37 й длш., 45 й длш., 70 й длш.), про мужність запорожців перед смертю (с. 51). Можна в нього надібати й на прислів'я (с. с. 96, 98, 99), часом з невеличким коментарем (с. с. 48—49), уривки пісень (с. 65). З окремих епізодичних оповідань ми маємо там оповідання про нехрещеного попа (с. с. 28—29).

¹⁾ Описаніє, с. 28 (цитуємо всюди видання Ляскоранського).

²⁾ *Іб.*, с. 29.

³⁾ *Іб.*, с.с. 29-30.

Іб., с.с. 30—31.

⁵⁾ *Іб.*, с.с. 31-32.

⁶⁾ «Дві поїздки на Запорожскую Сѣчь Яценко-Зеленскаго, монаха Полтавскаго монастыря, въ 1750—1751 г.г.» Д. І. Яворницького. Екатеринослав, 1915, с. 3.

⁷⁾ *Op. cit.*, с. 4. Порівн. цей опис **Яценка** з описом ради в **Еріха Ласоті**.— Путевыя записки Эриха Ласоты. О., 1873, с. 31 й длш.

подію з козаком, який необережно назвав бубном «государевъ барабанъ» і мусів за цей кримінал частувати москаля горілкою (с. с. 97—98), оповідання про чуму на Січі і зв'язані з цією хворобою легенди (с. с. 82—83). Між іншим, легенда про нехрещеного попа досить поширена в народі. Зміст її полягає в тому, що куми їдуть хрестити дитину, дорогою «впадають у блудний гріх» і, боючися кари божої, не їдуть до священника, а так, не охрестивши, повертають батькам дитину. Дитина зростає й робиться попом. «Хрещена» мати, умираючи, одкриває йому таємницю; справа йде до архирея. Російський письменник Лєсков, як відомо, опрацював подібний сюжет в одному із своїх оповідань ¹⁾.

Оповідання Зеленського про Січ в основі своїй нагадують оповідання славного Микити Леонтієвича Коржа, пізніше опублікованого в Гавріїла ²⁾. В «Описаніи уѣздовъ и городовъ Азовской губерніи 1779 г.» ми маємо більше ідилічні, як етнографічні дані про нашу країну. Автор «Описанія» часто оперує з такими характеристиками, як «воздухъ благо-растворенный, вода въ рѣкахъ и устроенныхъ колодцахъ сладка и здорова, земля плодоносна, но не совсѣмъ еще обработана. Сельскіе жители упражняются въ хлѣбопашествѣ и скотоводствѣ, въ рѣкахъ и озерахъ рыбы довольно» («Записки Одесск. О-ва Истории», т. III, с. с. 290—291). Далі зазначимо опис вітряка, порогів та будування каналів на них (Фалєєв) у В. Зуєва («Путешественныя записки отъ Санктпетербурга до Херсона», 1878 г., с.с. 252—258 й длш.), та в нього ж відомості про побут запорожців («Мѣсяцесловъ», 1786, СПб, с. 5 й д.).

Потрібний нам матеріял є і в «Лѣтописном повѣствованіи» Ригельмана, а саме в ч. IV, кн. VI, розд. XXXVII—«Продолженіе, касающееся сего лѣтописнаго повѣствованія, какъ-то: особое описаніе о бывшихъ запорожскихъ козаковъ жительствѣ, поведеніи и обычаяхъ».—Організація в Запоріжжі (с. 68 й длш.), звичаї (с. 74 й длш.), рада, вибори старшини, церковні порядки, побут козаків (80 й длш.), п'яцтво серед них, кулачки, суд і право (с. с. 81—83). Цей автор недоброзичливо ставиться до січового братства, що цілком з'ясовується його (авторовим) урядовим станом. Була колись справжня слава в запорожців, та зішла ні на що—от головний його висновок: «Запорожцы не долго ту славу свою удержали и еще больше многими своими самовольными безчиніями, бунтами и разбоями какъ имя свое оскаредили, такъ и Россіи вмѣсто помощи зѣло вредны явилися» (с. 70—71), а тому «не что иное уже Запорожье было, какъ только свободное и безопасное мѣсто разбойниковъ и безчисленныхъ людей, во всякомъ безстрашіи жить и воровать хотящимъ прибѣжище и станица» (с. 71—72). Далі треба згадати чужоземного автора Guldensstädt'a J. A. «Reisen durch Russland und im caucasischen Gebürge», 1787,

¹⁾ Див. Полное Собр. Соч. Лѣскова Н., изд. Маркса, т. XII. «Некрещеный попъ».

²⁾ Гавріилъ. Сочиненія, ч. II й окремо—0. 1842.

власне в розділах: «Weitere Reise von der neuen Linie nach Alexandrowka am Dnepr» (с. с. 101—107) та «Reise v. Alexandrowskaja d. Dnepr aufwärts nach Kremenschuk» (с. 107 й длш.)—відомості про пороги, села од Олександровської до Самари, запорізькі села (110—111), опис флори, фавни, мінералогія дніпровська (с.с. 191—196). Потрібний етнографічний матеріал є в розділі «Reisen nach Bachmut» (с. с. 213—302). Автор взагалі досить скупий на чисто етнографічні відомості, але в цьому, як і в наведених нижче чужоземних джерелах, нам цікаві враження чужих людей; отже, тому конче потрібно нагадати ці давні праці сучасному дослідникові. Треба додати, що в кінці книжки *Güldenstädt*'a є окремих опис українського плуга та коси (Kornsense). Загальний опис Запоріжжя й деякі етнографічні дані є в *Георги*—«Описание всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ Государствѣ народовъ», ч. IV, СПб, 1799 (с. с. 347—378)¹⁾.

Література 19 в. дає більше потрібних нам даних. У тридцятих роках над Дніпром у с. Варварівці жив відомий українознавець Ізмаїл Срезневський. У листуванні своєму до близьких він теж, хоч і стисло дуже, спинявся на етнографічних темах. У нього маємо деякі відомості про Орель, Самару, Новомосковське («Кіевск. Стар.», 1901, VI, с. с. 331—336), оповідання про те, як підіймали дзвін на Катеринославський собор (ib., VII—VIII, с. 210—212); опис степового пожару (ib., с. 219—222; порівняй цей опис із відомостями В. В. Пассека, «Очерки Россіи», II, с. с. 99—100, та *Pethzold*'a—в «Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland», Leipzig, 1864, с. 247); коротенько описує він рибальство (ib., с. 228), подає, зрештою, і фольклорний матеріал (ib., с. 238—240)²⁾. Дуже побіжні уваги знайдемо в *I. Kohl*'я—«Reisen im Südrussland», Leipzig und Dresden, 1841 («Die neurrussischen Steppen», с. с. 13—32)³⁾. До сорокових років стосується й видання повного «Устнаго повѣствованія» М. Коржа⁴⁾. Нам там особливо цікаві розділи четвертий, п'ятий та шостий. З четвертого розділу (с. с. 9—12 окр. вид.) ми дізнаємося про судові звичаї запорожців; з п'ятого (с. с. 21—26)—про смертну кару та звичай звільняти

¹⁾ З джерел 18 в. ми не мали змоги використати Палласа «Путешествіе по Россіи 1778 года». Ця книжка в Києві не була нам приступною.

²⁾ Як видно з передмови до збірки «Запорожская Старина», Срезневський там же, у Варварівці над Дніпром, опрацював і цю свою книжку (див. передмову до ч. I). Між іншим, з уваг до записів видно, що допомагали Срезневському О. С. та Ф. С. Євельські, катеринославські пани. Як відомо, матеріал Срезневського в значній мірі фальшований (див., наприкл., А. Пипіна, «Исторія русск. этнограф.», III, с. 100 й длш.).

³⁾ Дотичні до етнографії країни дані є у С. Krassinski, «The cossacks of the Ukraine», London, 1848 Розділи III—«The zaporogues» та IV—«Description of the Ukraine».

⁴⁾ Див. Гавриилъ, Сочиненія, II. Окремо—Одесса, 1842, «Устное повѣствованіе бывшаго запорожца, жителя Катеринославской губерніи и уѣзда, села Михайловки, Никиты Леонтѣвича Коржа». Перший подав уривки з Коржа—А. Скальковский. (Журн. Минист. Нар. Просв., 1838, VI, та 1839, II).

од неї, якщо якась дівчина заявить про своє бажання взяти шлюб із засудженим; переказується ще дуже поширене оповідання про те, як засуджений одмовляється од шлюбу, воліючи краще загинути, як мати нечупарну жінку. У ширшому розділі VI (с. с. 26—43) маємо переважно опис зовнішнього побуту запорізького під назвою «о Запорожских обычаяхъ и обрядахъ». Корж описує зовнішній вигляд козака, одержу, зброю, запорізькі правила чемности та звичайности, їхню ономастику далі оповідає про запорізьку архітектуру, їжу та питво козацьке, подає відомості за промисли їхні; вкінці оповідає за церковні порядки на Січі та січові свята (власне опис Водохрещ). Свого часу Коржеве оповідання справило величезне враження і вплинуло на низку авторів¹⁾. В. Біднов, що йому належить остання праця за «Устное повѣствованіе», докладно проаналізував усі його редакції (А. Скальковського, Гавріїла та О. Стороженка), з'ясував історію його походження і зазначив сумнівні, часом помилкові відомості, а також подав цінну увагу про те, що деякі вирази Коржа наближаються до літературних джерел²⁾. Р. 1849 в Одесі таки вийшли патетичні «Письма изъ Екатеринослава» нашого земляка Г. Титова³⁾. «Какое разнообразіе въ происхожденіи, нравахъ, образѣ жизни и языкѣ моихъ любезныхъ земляковъ», дивується наш патріот: «всѣ народы и племена земные имѣють тутъ своихъ представителей». Він рішуче повстає проти думки, що Новоросія—дикий та глухий закуток «гдѣ ничего нельзя найти ни для ума, ни для сердца» (с. с. 5—6 й длш.). По всіх цих «письмахъ» розкидані етнографічні дані, особливо цікаві що до національних меншостей.

Як це не дивно, але відомості, між іншим, і етнографічні, маємо в суто офіційному документі, в наказі «Главнуправляющаго путями сообщеній и публичными зданіями» р. 1846, № 186 (див. «Записки Одесскаго О-ва Истории», т. III, с. с. 581—586, «Днѣпровскіе пороги»). Тут стисло подаються історичні та статистичні дані за лощманів, є стисла характеристика їхньої вдачі й побуту. При незвичайній нашій бідності на «лощманську» літературу цей документ має для нас велику вагу.

З іншої літератури цього часу, окрім передруку згаданого наказу р. 1846 про лощманів, наведемо ще причетну до етнографії працю А. Скальковського: «Опытъ историко-статистическаго описанія Новороссій-

¹⁾ Див. про це В. О. Біднова, «Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа та його походження і значіння», Прага, 1925, с. с. 3, 18, 23—28.

²⁾ Ор. cit.; див., між іншим, с. 9: «Варто уваги, що, перелічуючи запорізькі страви, записувач (а може, і сам Корж) користується словами «Енеїди», Котляревського: «тетеря, рубци, галушки и рыба «настябло», а свинячую голову до хрину, а иногда и локшину на перемѣну» (курсив В. Біднова. В. Б.), стор. 37, порівн. «Енеїда», частина I, строфа 27».

³⁾ Про Г. Титова див. «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ», 1887, № 3, с. 26 (деякі біографічні дані).

скаго края» (1853). Та найпомітнішим явищем на цей час у літературі про Катеринославщину була «Поїздка в южную Русь (очерки Днѣпра)» Афанасьєва-Чужбинського¹⁾. Ця книжка була на свій час дуже докладним описом подорожі й мала деякий вплив на пізніших наших місцевих діячів, як, напр., на Я. П. Новицького, що написав працю на кшталт Афанасьєва «Съ береговъ Днѣпра» (див. нижче). Ці подорожні записи Афанасьєва починаються просторою статтею «Общій взглядъ на бытъ приднѣпровскаго крестьянина», де він захотів «представить въ общихъ чертахъ бытъ... племени, которое, промѣнявъ пику и саблю на плугъ и косу, мирно занимается своими промыслами на тѣхъ самыхъ мѣстахъ, гдѣ в прошломъ еще столѣтїи разыгрывались страшныя кровавыя драмы» (с. 1). Він і починає свій виклад з цих «страшныхъ кровавыхъ драмъ»; стисло подає історичні дані, а потім уже й етнографічні—про одержу (с. с. 14—17), як виробляють полотно та сукно (с. с. 17—20), народні фарби (с. с. 20—21), характеристика українця взагалі (с. с. 21—24), про українські пісні (с. с. 25—29), казки, легенди, оповідання (с. с. 29—31), хліборобство (с. с. 32—39), народній календар (с. с. 39—42), вірування (с. с. 42—45), про чумацтво (с. с. 45—47). Вступ кінчається на побіжних нотатках про «образъ жизни малоросса» (с. с. 48—50). Потому йде «Поїздка на Днѣпровскіє пороги и на Запорожьє». Тут теж починає він з історичних уваг, подає опис сучасного йому Катеринослава, і потім уже власне починається опис порогів. Автор звернув увагу на лоцманів та лоцманство й дав не тільки стислі відомості історичні про лоцманів, але й статистичні (с. с. 61—63), описав у загальних рисах побут лоцманів, їхній корпоративний устрій (с. с. 62 й длш.), записав тут три пісні, з яких остання має особливий соціальний інтерес; перша ж і друга застосовані до лоцманських пісень помилково. Це один з перших більш-менш детальних описів лоцманства, і треба сказати, що пізніші автори, які торкалися цього питання, часто обмежувалися переказом начерку Афанасьєва (напр.—Павлович, див. нижче).

Далі Афанасьєв подає опис порогів з історичними про них відомостями, канав на них, сел, окремих островів, каміння та забор. Декільки сторінок присвячено німцям-колонійцям. Багато уваги звернув автор на Хортицю; описано, між іншим, тодішнє Олександровське. [Що за місто було тоді—можна уявити собі з таких рядків мандрівника: «Лучшее зданіе въ Александровскѣ—острогъ, который, какъ говорятъ, наполняется большимъ числомъ колодниковъ, потому что это огромный уѣздъ. Изъ домовъ рѣшительно нѣтъ замѣчательныхъ, кроме того, который вблизи базарной площади стоитъ пустыремъ. Представляя развалины безъ оконъ, домъ этотъ замѣчателенъ темъ, что находится въ опеке, подъ вѣдѣніемъ которой дошелъ до такого состоянія» (с. 147). Але Афанасьєв пророчить Олексан-

¹⁾ Друковано було спочатку в «Морском Сборнике», потім року 1863-го окремо; останнє видання - Гоппе, під ред. Бькова, «Собрание сочиненій А. С. Афанасьєва (Чужбинського)», т. VII. Цитуємо всюди це видання.

дровському прекрасне майбутнє: «Это настоящее Александровска, а будущее пророчить завидную долю... съ той минуты, когда раздадутся въ немъ свистки паровозовъ и пароходовъ, для него настанетъ новый актъ, который въ годъ, два заставитъ позабыть, что здѣсь недавно существовала жалкая пародія на городъ» (с. с. 148—150). Пророцтво це збулося, та тільки розвиток Александровського, тепер Запоріжжя, на цьому не припинився. Наші часи готують йому ще завиднішу долю: Дніпрельстан, очевидно, зробить з нього економічну столицю всієї країни]. Статистичні дані, яких Афанасьєв не цурався в своєму описі (окрім зазначених вище, статистика у нього є ще в розд. VI—Никополь), надають особливої ваги його праці; археологічні ж відомості ще збільшують вартість викладу (опис Січи, могили Сірка та Підпіленської Січи—розд. VII). Особливо цікаві уваги його за «вільних матросів» (див. розділ VI). Ця корпорація, як і лоцманська, одійшла в непам'ять невивченою, а тому нотатки Афанасьєва з статистичними даними для нас дуже важливі. За браком місця ми не можемо довше спинитися на цій цінній роботі, яка не втратила своєї вартості й досі; це одна з основних праць, якої ніяк не може поминути місцевий краєзнавець. Тому ми не можемо пристати до думок, висловлених у різкій рецензії на «Поїздку», що вміщена була в «Основі» (1862, I); з автором цієї рецензії ми не можемо в Чужбинському вбачати «петербургскаго праздношатающагося господина» (с. 47), а в його описах—«газетный фельетонъ, легкий, вертлявый, многословный и безцвѣтный», як одзивається певне пристрасний рецензент з «Основи» (ib., 47). І хоч якого гострого, подекуди прямо таки непристойного тону не добрав собі автор рецензії (наприклад: «оно (сочиненіе) можетъ быть ПОЛЕЗНО ДЛЯ ЛЮДЕЙ, КОТОРЫЕ ГОЛОВЫ ДОБЫВАТЬ НУЖНЫЯ СВѢДѢНІЯ о родномъ краѣ изъ самыхъ мутныхъ источниковъ»—с. 51), та й він мусів визнати, що «авторъ собралъ много любопытныхъ свѣдѣній о мѣстностяхъ Днѣпра на порогахъ и ниже пороговъ» (ib., с. 51)¹⁾.

До потрібної етнографові літератури треба застосувати й «Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1835» А. Pethzoid'a (Leipzig, 1864). Тут є відомості й про менонітів (розділ: Reise von

Ч Невідомо, кому належить ця рецензія. Деякі особливості стилю наводять на думку, що рецензію написав або ж Куліш, або ж П. Єфименко (сама рецензія не підписана).

Про Афанасьєва-Чужбинського дивись таку літературу: Енци. Слов. Брокгауза-Ефрона, т. 4, с. с. 487—488; Енци. словн. «Просвѣщеніе», т. 2, с. 346; Русск. Біогр. Слов., т. II с. 377—379; Критико-Біограф. Словарь С. Венгерова, т. I, с. 870—874; Петровъ Н., Очерки истории украинской литературы XIX столѣтія, с. с. 165—169; «Истор. Вѣстн.», 1881, X; Павловскій, Кратк. Біогр. Словарь, Полтава, 1912, с. с. 12—13; Собр. соч. А. С. Афанасьєва-Чужбинскаго под ред. П. В. Быкова, т. I (біографія); Твори Тараса Шевченка, вид. Укр. Акад. Наук, т. IV, с. с. 387—390 та за покажчиком. Також див.: Л. Жемчужников, «В крепостной деревне» (1852-1854 г.г.), Лнгр., 1927, с. с. 28, 29, 37; К. Грушевської, Укр. Нар. Думи, I, s. V; Большая Сов. Энциклопедія, IV, с. 70—71; Абрамова, «Памяти забытыхъ краевѣдovъ» — окр. відб. из «Краеведения»; Календарь на р. 1917 «Благодїйного Т-ва».

Smela bis in die Mennoniten Colonien im Taurischen Gouvernement, с. 146), опис Катеринослава, катеринославського ярмарку, уваги про пороги (с. с. 137 й длш.). У розділі VII (Die Mennoniten an der Molotschna) маємо історичні відомості про менонітів взагалі. Тут є й малюнки, що стосуються побуту менонітів, не тільки тих, що живуть на Молочній, а взагалі. Так само цікаві уваги можна знайти й у розділі IX—Zur charakteristik der Steppe überhaupt und d. Nogaischen Steppe insbesondere (малюнок бабів на віньєтці—ст. 232, опис пожару степового—с. 247, відомості про чумаків—с. 273). Неможна поминути й розділ XII—Reise aus d. taurischen Gouvernement nach der Jekaterinoslawischen Lehrferme (уваги про єврейські колонії—с. 359 й длш.).

Окремо треба зазначити ще цікаву задумом та ненаукову значною мірою в підході до справи працю Павловича: «Матеріали для географії и статистики Россії, собранные офицерами Генеральнаго Штаба. Екатеринославская губернія», СПб, 1862. Зміст книжки різноманітний: починаючи від історичного вступу, маємо там географічний та етнографічний описи, геогностичний нарис, орографію та гідрографію Катеринославщини, шляхи сполучення, клімат, флору, фауну, демографічний нарис, промисловість, торгівлю, побут людности, адміністрування в губернії. «Обозрѣніе мѣстныхъ болѣзней съ обозначеніемъ ихъ причинъ и силы» та стисло відомості за окремі видатні міста. Найбільше зацікавить етнографа, розуміється, розділ «Очеркъ частнаго и общественнаго быта народонаселенія» (с. с. 259—271), та, на жаль, він дуже малий і побіжний. Автор стисло характеризує окремі стани: дворянство, купецтво, міщанство, селянство, азовських козаків, дніпровських лоцманів та вільних матросів. Мало не в кожному відділі цієї праці виразно відбивається презирство складача до української людности. «Все, что намъ случалось слышать о характерѣ, нравахъ и обычаяхъ малоросаянъ простого званія, называемыхъ вообще х о х л а м и (курсив оригіналу), мы находимъ вполнѣ примѣнимымъ и къ народонаселенію Екатеринославской губерніи. Тѣ же вялость, лѣнь, безпечность, то же упрямство въ характерѣ, тѣ же странные иногда смѣшныя и даже нелѣпыя обычаи, то же пристрастіе къ напиткамъ и тяжбамъ существуютъ и здѣсь между Малороссами, какъ и въ Подольской и Полтавской губерніяхъ» (с. 264). За цим оригінальним автором (на жаль, така порода їх ще не перевелася й до сьогодні) злидні селянства Катеринославського походять саме з цих «малороссійскихъ» особливостей. От як він з'ясовує нестатки в сільському господарстві, наприклад: «Сельское хозяйство бывшихъ помѣщичьихъ крестьянъ стояло на гораздо низшей степени, чѣмъ у помѣщиковъ. Причины такого явленія заключались: 1) во врожденной лѣни Малоросаянъ, всегда безпечныхъ и надѣявшихся, въ случаѣ неурожая, на помощь своихъ бывшихъ помѣщиковъ; 2) в необразованности и невѣжествѣ простого народа, преданнаго предрасудкамъ, которые препятствуютъ всякому успѣху въ отношеніи хозяйственномъ» (с. 175). І тільки далі автор догадується, що нестаткам

сприяло ще й те, що «у **многихъ владѣльцевъ** было мало обращено вниманія на бытъ **крестьянъ**», «Необразованность и невѣжество» «малороссійское» у автора стає за критерій до характеристики іншої людности: так **узнаємо**, що серед греків «**мало** совершенныхъ невѣждъ сравнительно съ малороссійскимъ простонародьемъ» (с. 260); **серби**—«по характеру кротки и смиренны, обычаи ихъ много сходны съ малороссійскими, хотя не имѣють **столько** странныхъ и **смѣшныхъ** сторонъ» (с. 265); хоч українці й мають, за Павловичем, позитивні якості у вдачі, бо вони «довольно смиренны, покорны, некорыстолюбивы, и умъ ихъ, хотя не быстръ и не изворотливъ, но положителенъ и проникателенъ» (с. 264), та, однак, стан їх що до прогресу безнадійний: «Впрочемъ, по общему **мнѣнію** людей, ближе знакомыхъ со **здѣшнимъ** простонародьемъ, никакіе **примѣры** не могутъ улучшить быта Малороссіянъ: грубые **предразсудки**, заставляющіе сына **непремѣнно** жить такъ, какъ его отецъ, и врожденныя вялость и лѣнь всегда будутъ составлять **важнѣйшее** препятствіе къ улучшенію ихъ быта» (с. 265).

Ми дозволили собі затримати увагу читача на зазначеному авторі, як на типовому для багатьох подібних «дослідників». Підхід до справи знецінив усю роботу, безперечно, цікаву своїм задумом.

Наведені досі джерела, розуміється, умовно тільки можна вважати за етнографічні. **Здебільшого**—це записки мандрівників, що поруч з відомостями етнографічними подавали силу всяких **інших**. Етнографічний рух на Україні починається ще в першій чверті 19 в. (збірки **Цертелева** та **Максимовича**), та **Катеринославщина**, глухий провінціальний закуток, позначила себе в цьому русі значно пізніше, хоч і не так пізно, як гадав Сумцов. Усупереч його твердженню, ми находимо записи з **Катеринославщини** і в «Народныхъ южно-русскихъ піснях» **Метлинського** р. 1854-го (с. с. 238—239, «Поставлю я коня в ограду, а сам піду в хату, на пораду»), і в збірці прислів'їв **Номиса** (записи **Г. Залюбовського**), і в «Трудах» **Чубинського**.

Піонером у справі систематичного збирання етнографічного **матеріалу** на кол. Катеринославщині був **Г. А. Залюбовський**. Зв'язаний своєю урядовою посадою, він, правда, не встиг дати великих чи окремих збірок та зате був видатним вкладчиком до таких видань, як звід приказок **Номиса**, «Труди» **П. Чубинського**, словник **Шейковського**. Окремі публікації його розкидані по періодичних **виданнях**—«**Степь**» (р. 1886, № 11, про записування пісень), «**Екатеринославскій Юбилейный Листокъ**» (1887, № 12—«**Воспоминанія старухи Агр. Понятовской**», № 20—«**Брилевый шляхъ**»), «**Вѣстникъ Рыболовства**» (1889, № 3—«**Рыболовство въ с. Копыловкѣ, Екатеринославскаго уѣзда**»²⁾).

¹⁾ Сумцов. Об этнограф. изуч. Екатериносл. губ. Сб. Научн. Стат. **Екатер. Научн. О-ва**, 1905, с. 3.

²⁾ Головніша література про **Г. Залюбовського**: Некролог його — «**Приднѣпровскій Край**» (катериносл. газета), 1898, № 11; **А. М. (С а й д а ч е в с к і й)**. «Страничка изъ

За Залюбовським ідуть три кити етнографії на кол. Катеринославщині—Манжура, Новицький та Яворницький. Їм належать найбільші та найповніші збірки.

Перший—Іван Іванович Манжура—був майже професіональним збирачем фольклорного матеріалу, якщо тільки взагалі можна застосувати слово «професія» до такої оригінальної і непостійної людини, якою був цей талановитий та глибоко нещасний через свою хворобу діяч. З усіх культурних ділянок, на яких позначив він себе, етнографічна його діяльність, здається, найцінніша. Записи його з прекрасною рекомендацією натрапляємо в збірці Драгоманова—«Малорусскіє народныя преданія и разказы», «Историческихъ пѣсняхъ малор. народа» Антоновича та Драгоманова, «Політичних піснях українського народу» Драгоманова. З окремих видань—славнозвісна Манжурина збірка «Сказки, пословицы и т. п.» («Сборникъ Харьк. Инст. Филолог. О-ва», т. II) та «Малорусскія сказки, преданія и повѣрія» (ib., т. VI) містять особливо цікавий і різноманітний матеріал, до якого доводиться звертатися кожному дослідникові. Як і всякий збирач тих часів, Манжура мусів публікувати свої матеріали в роздріб, невеличкими записами як у місцевих, так і інших, переважно періодичних, виданнях. У катеринославському часописі «Степь» (1885—86) маємо такий запис його, як «Государыня широкая масляница» (№ 33) та «Приходъ весны по народнымъ примѣтам и вѣрованіямъ» (№ 41), про Купало (№ 51); різні легенди та перекази опублікував він в «Екатеринославскомъ Юбилейномъ Листкѣ» (1887, №№ 2, 12, 14); в «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» чимало вміщено його матеріалу, як-от про багатирів (1888, № 67), «Зимняя ловля рыбы «китцями» подъ Екатеринославомъ» (1890, № 16), «Мартъ мѣсяць и связанные съ нимъ вѣрованія и предзнаменованія въ Екатеринославщинѣ» (1891, № 23), «Великдень у степного малоросса» (№ 27)¹⁾. У «Кіевской Старинѣ» теж чимало було окремих публікацій Манжури, напр.: пісні про «Запорожское расхищеніе» (1882, II), легенди та пісні за Палія (ib. III), «Панщина въ пѣсняхъ и молитвахъ» (ib., 1882, V), пісня про українську гетеру (ib., 1883, I; з приводу цієї жизни Г. А. Залюбовскаго», «Днѣпровская Молва», 1899, № 47 (передруков. у «Кіевск. Старині», 1900, № 1); В. Данилова, «Памяти Г. А. Залюбовскаго», Львів. Катерин. Уч. Архивн. Комиссії, V; «Дніпрові Хвилі» (катеринослав. часопис), 1913, № 2; В. Степовий, «Пам'яті Залюбовського»; ib., 1913, № 9—«Григ. Ант. Залюбовський» з портретом; М. Бикова, Грінченко Б.—Литерат. укр. фольклора. 302; також статтю самого Г. А. Залюбовського «Отрывки изъ школьныхъ воспоминаній 45—64 г.г.», «Екатериносл. Юбил. Листокъ», 1887, 23 та 25. Також див. Отчетъ о дѣятельности Юго-Зап. Отд. Русск. Геогр. О-ва за 1874 г., с. с. 20, 41, «Отчетъ за р. 1875, с. 43; «Указатель» до «Кіев. Стар.»; «Книжная Літопись», 1888 (останню вказівку цитую за зазнач. статтею В. Степового).

¹⁾ В. Машуков у «Літописи Ек. Уч. Арх. Ком.», 1911, VII, с. 250, згадує, що в квітні чи травні р. 1887 в «Екатериносл. Губ. Від.» було стаття Манжури за олександрівські предання. Не мавши змоги здобути комплекту «Ек. Губ. Вѣд.», ми не перевірили цього.

пісні див. А. Потебня, *Объяснение*, II, 665), пісня про «талавірю» (*ib.*, IV), приказка до нюхарів (1888, V), про багатирів (1888, VIII), різдвяна вечеря (1889, I), легенда за Петрів батіг (1889, IX), про кумовство (1890, I), вірування про полоза (1890, X), за вужів (1891, IV), про багатирів (1891, VIII), «Крещенскія сказки въ Екатеринославской губ.» (1891, IX). У спеціально етнографічній пресі, як-от «Этнографическое Обозрініе», «Живая Старина», теж друкував Манжура свої замітки («Къ народной медицині малоруссовъ» — «Этногр. Обозр.», 1891, IX — вкупі з Г. Коваленком; «Малоросійскіе рассказы и повѣрія» — «Живая Старина», 1892, II) Окремо стоять його бібліографічні нотатки, що теж стосуються до етнографії, — це покажчик фольклорних статей, публікованих у деяких місцевих виданнях («Этнографическое Обозрініе», 1891, т. XI — «Къ малорусской библиографіи»).

Сумцов так характеризував Манжуру, як етнографа: «Отличительныя достоинства Манжуры, какъ этнографа, заключаются въ точности записи, въ умѣнні открывать новыя пути и вызывать интересъ къ незамѣченнымя ранѣе сторонамъ народной жизни и въ превосходномъ знаніи народной рѣчи. Манжура не смѣшивалъ этнографіи съ беллетристикой, и гдѣ онъ былъ поэтомъ. там онъ таковымъ и остался, а гдѣ былъ этнографомъ, тамъ выступаетъ стройное и строго-фактическое изложеніе безъ лишнихъ прикрасъ. Къ его записямъ можно относиться съ полнымъ довѣріемъ»¹⁾. (Объ этнограф. изуч. Екатеринослав. губ., Сб. ст. Екатер. Научн. О-ва, с. 6).

Дальші два збирачі, Я. П. Новицький та проф. Д. І. Яворницький, особливо пильно збирали «запорізький» фольклор. Попередником їм був Г. Надхін, що ще в «Основи» (1862, IX — «Воспоминанія о Новомосковскѣ») та в «Чтеніяхъ Московскаго Общества Истории и Древностей» (1876, т. III, і окремо 1877 — «Память о Запорожьи и о послѣднихъ дняхъ Запорожской Січи») дав подібний матеріал.

Якову Павловичеві Новицькому (умер 1925) належить одне з почесніших місць серед місцевих збирачів-етнографів. Уся його різноманітна — педагогічна, громадська й наукова діяльність пройшла на кол. Катеринославщині. Йї небіжчик оддав усі свої сили й здібності. У галузі етнографічній це був діяльний збирач матеріалів і точний записувач, який мало

¹⁾ Головніша література про Манжуру: «Отчетъ о дѣятельности Ю.-З. Отділа Русск. Георг. О-ва» за 1874 г., с. 19; «Отчетъ» за 1875, с. 9; Сумцова — «Соврем. Мал. этнографія», I, 114—130; його ж — Памяти М-ры, «Кіевск. Стар.», 1893, X; його ж — И. Манжура, «Изъ укр. старины»; його ж — «Об этногр. изуч. Екат. губ.», Сб. ст. Екат. Научн. О-ва, 1905, с. 6; його ж — Діячі укр. фольклору, с. с. 21—22; його ж — Слобожане. X., 1918, с. с. 107, 139; «Зоря» (галицька), Д. Млаки, 1893, № 15 (некролог), с. 302—303; *ib.*, 1893, № 23, с. 402, В. Лукича — До життєпису І. М-ри; *ib.*, 1894, № 4, с. 93, «Этногр. Обозр.», 1893, XVIII; П. Шейнъ — Изъ переписки съ М-рою, *ib.*, 1893, XIX; Памяти М-ры, Ек., 1893 (брош.); Огоновский О. — История литер. русск., «Зоря», 1894, № 19: окр. вид. ч. IV; «Дніпровская Молва» (Катеринослав), 1900, № 10; «Кіевск. Стар.», 1902, V (Памяти М-ри); Мочульський М. — На

не півстоліття працював на цій ділянці. Початок його збиральницької діяльності стосується ще семидесятих років; «Юго-Западный Отдѣль Русскаго Географическаго Общества» відзначив його, як цінного працівника, обравши на свого дійсного члена; згодом Харківське «Историко-филологическое Общество» теж обрало його до свого складу. Цим обом інституціям він і постачав спочатку свій матеріал, публікував його в місцевій періодичній пресі, а також видавав невеличкими брошурками. Збірка Драгоманова «Малорусскія Народныя Преданія» (1876) мало не на третину складається з записів Новицького¹⁾, при чому ці матеріали визначаються своєю високою вартістю. Особливо популярними були «Малорусскія пісні, преимущественно историческія» (1894), видані в збірці Харківського «Историко-филологического О-ва», т. VI, та у в. IV «Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії» (1908); були й окремі відбитки як р. 1894, так і 1908²⁾. З великих збірок Новицького ще треба згадати про книжку «Съ береговъ Днѣпра» та «Старожитныя уѣзды Екатеринославской губерні—Новомосковскій и Павлоградскій» (Сборник Статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва, 1905), де багато є етнографічного матеріалу, переважно пов'язаного з окремими топографічними пунктами. Сила публікацій Новицького розкидано по місцевій пресі, як «Днѣпръ» («Запорожцы въ памятникахъ устнаго народнаго творчества», 1884, №№ 130, 138, 146; *ib.*, 1885, 358), «Степь» (1885—1886, №№ 2, 5—7, 10, 12, 31—36, 38, 45), «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ» (легенди та перекази, 1887, №№ 9, 23, 25), «Екатеринославскія Губернскія Вѣдомости» (1887, №№ 24, 25, 27—опис с. Вільної Гупалівки; *ib.*, № 28—Програма для збирання етнографічних відомостей; у цій справі Новицький був піонером для кол. Катеринославщини; *ib.*, 1888, №№ 2—6, 9—10, 16—18, 25—27, 29, 46, 48, 52, 53—різноманітний етнограф. матеріал; *ib.*, 1889, №№ 2, 7, 16, 17, 19, 21, 23, 28, 52—пісні та легенди; *ib.*, 1892, №№ 52, 53—перекази та пісні). У «Дніпрових Хвилях» Новицький теж містив свої публікації, за р. 1912, №№ 6, 10, 11—12. У періодичних ви-

спомин М-ри—«Літер.-Науков. Вісник», 1907, IV; він же—«Україна», 1926, V; Бьковъ—И. И. М-ра, укр. етнографъ и поэт—Лѣтоп. Екат. Уч. Арх. Ком., VI, с. с. 13—38; В. Машуковъ—Къ біографіи И. И. М-ры—*ib.*, VII, с. с. 249—250; Липа І.—І. М-ра, біогр. нарис—«Укр. Хата», 1909, V—VI; «Дніпрові Хвилі», 1912, № 9—*ib.* Манжура, Т. Романченка; П. Щукін—Біогр. нар. в поезіях М-ри Черкаси, 1918; див. рецензію на це видання М. Зерова—«Книгарь», 1918, № 14; Айзеншток—О. О. Потебня та укр. література—«Шляхи мистецтва», 1921, III; М. Плевако—Хрестом. нов. укр. літерат., 1927, с. с. 57—60 (біогр. й бібліограф. дані); С. Єфремов—Іст. укр. письм., в. III, с. 358 та за покажчиком; Брокгауз и Ефрон—Энци. словарь, т. 28 - а.; Енци. словн. «Просвѣщеніе», т. 12. Про рукописи М-ри, в тім числі й етнографічні, див. цінну замітку Д. Лисиценка—«Бібліологічні Вісті», 1925, I—II. Бібліогр. дані—див. Б. Грінченка—Укр. фольклор, с. 307—«Указатель» до «Кіевской Старины», К. Грушевської. Укр. Нар. Думи, т. I, s. V.

¹⁾ Сумцов. Совр. малор. етнографія, I, с. с. 130—146.

²⁾ Див. рец.-Зап. Наук. Тов. им. Шевч., 1895, т. VI; *ib.*, т. XXXV, с. с. 219—220, В. Гнатюка.

даннях не-катеринославських теж знаходимо окремі записи Новицького— як-от, наприклад, у «Кіевской Старинѣ» (1885, X, «Изъ народныхъ преданій о запорожцахъ»), «Кіевскомъ Телеграфі» («Изъ записокъ туриста», 1875, № 134), «Елисаветградскомъ Вѣстникѣ» (1889, № 56 81—«Изъ области народныхъ преданій»). Окремі видання Я. П. Новицького—невеличкі брошурки, збірки різноманітного фольклорного матеріалу. Почасти вони раніше друкувалися в місцевих адрес-календарях або в «Літописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссії». До них належать «Малороссійская и Запорожская Старина» (1907), «Малороссійскіе народне преданія и рассказы» (Александровск, Адрес-Календарь, 1907), «Запорожскіе и гайдамацкіе клады» (Александровск, те ж видання, 1908), «Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья (Олександровський адрес-календар, 1909), «Народная память о Запорожьи» («Лѣтопись Ек. Уч. Арх. Ком.», 1911, VII), «Духовный міръ въ представленіяхъ Малорусскаго народа» («Літопись», VIII, 1912, «Малорусскіе народне заговоры и заклинанія» (1913—1915, в.в. 1 и 2, спочатку в «Літописи Ек. Уч. Арх. Ком.», IX та X). Як бачимо з цього поточного переліку друківаних записів Новицького, на першому плані в нього—запорожці. Точність його запису і обережність надають величезної цінності збіркам нашого дослідника. Історик новітньої української етнографії, покійник акад. М. Ф. Сумцов одзначав ці якості Новицького, як етнографа ¹⁾. Хоч тут не місце поширюватися про наукову діяльність цього видатного місцевого культурного діяча в інших галузях, але дозволимо собі зауважити, що, окрім збирання етнографічного матеріалу, він з успіхом працював і в галузі історичній, почасти—археологічній, природознавчій, статистичній; в особі Новицького наша країна втратила такого п| ацівника, на місце якого довго ще будемо ждати заміни ²⁾.

«Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа», як головна тема всіх численних наукових студій проф. Д. І. Яворницького, примусила його стати й збирачем етнографічного матеріалу, спочатку специфічного, «запорізького», а потім і загального. Разом з Я. П. Новицьким він, очевидно, вичерпав цей запорізький елемент в оповіданнях, переказах

¹⁾ Див. Сумцова, «Соврем. малорусск. этнографія» та передмову до збірки пісень Я. П. Новицького в т. VI «Сборника Харьк. Истор.-Фил. О-ва».

²⁾ Головніша література за Я. П. Новицького: Сумцова М.—«Современная малорусск. этнографія», I, с. с. 130—146; «Діячі укр. фольклору», с. 24; Обь этнографическомъ изученіи Екатеринославской губернии —«Сборникъ статей Екатер. Научного О-ва», 1905, с. 7; «ЛѣтописьЕкатеринославск.Учен.Архивн.Комиссії», 1912, в. VIII; Брокгаузъ-Ефронъ, т. 41, с. 258; Б. Грінченко, Літератур. фольклора, 309; ОтчетыЮго-Зап.ОтдѣлаРусск.Геогр.О-ва», Кіевь, за р. 1875, с. с. 2, 9, 45; Енци. словн. «Просвѣщеніе», т. 14, с. 125; Д. Чернявський, «Україна», 1926, I; Вол. Білий, «Записки Истор.-Филолог. Від. Укр. Акад. Наук», т. VII—VIII; Автобіографію Я. П. Новицького—див. «Україна», 1925, VI; див. також «Указатель» до «Кіевск. Стар.». Невеличка стаття про Новицького в «Дніпрових Хвилях», 1912, № 18—19, М. Ж(ученка).

та спогадах місцевої людности, як зазначив був це ще М. Ф. Сумцов] Зібраний у Яворницького фольклорний матеріал серед інших публікацій його має досить видатне місце. Головні збірки Яворницького—«Запорожьє въ остаткахъ старины и преданяхъ народа»²⁾ (СПБ, 1888, т. т. I та II), «По слѣдамъ запорожцевъ» (1898, СПБ)³⁾ та «Малорусскія народныя пісни» (1906, Катеринослав)⁴⁾. Окрім цього, маємо в нього чимало публікацій окремих записів, як «Жизнь запорожскихъ козаковъ по разсказу очевидца» («Кіев. Стар.», 1883, XI, перевидано р. 1923 в Львові, Істор. Б-ка, № 5), «Запорожская пещера над Днѣпромъ» («Кіевск. Стар.», 1885, V), «Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ» (ib., 1886, I), «Переправа черезъ Днѣпровскіє пороги» (О., 1885, та «Истор. Вѣстникъ», 1888, I), «Какъ въ старину передъльвали старыхъ людей въ молодыхъ» (ib., VIII), «Какъ запорожцы проводили новый годъ» («Одесскій Вѣстникъ», 1889, № 5, «Придніпр. Край», 1905, № 2386), «Поѣздка на пепелище Чертомлыцкой Січи» («Складка»), альманах, 1897), «Илья Муромецъ въ пересказѣ малор. сліпца» («Новости», 1889, № 108), «Легенда изъ Екатеринославской губерніи по поводу появления тяжелыхъ эпидемическ. заболѣваній» («Харьк. Губ. Вѣд.», 1890, № 159), «Умный мужъ и неразумная жена» («Новости», 1888, № 172), «Народная легенда о происхожденіи водки» («Новости», 1891, № 65). У місцевій, катеринославській періодичній пресі чимало теж публікував Яворницький своїх окремих записів, як-от в «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ—«Дикій Монахъ», 1888, № 41, передр. з «Новостей», «Изъ записной книжки малорусскаго этнографа» (1890, № 43; теж у «Харьк. Губ. Вѣд.», 1890, № 143; теж у «Новостяхъ», 1890, № 144); «Приказка до нюхарів» (1889, № 63, потім у «Складці», 1897, див. вище); див. також №№ 43, 49, 60, 63, 70, 89 (?) цього видання; в «Придніпровскомъ Краї» за 1905 р., № 2386, передруковано було давню публікацію «Какъ запорожцы проводили новый годъ» (було вміщ. в «Одесск. Вѣстн.», 1889, № 5, див. вище). У «Літописи Екатер. Учен. Архивн. Комиссії», 1911, VII маємо статтю з історії укр. етнографії «Къ біографіи малор. етнографа Н. В. Закревскаго»⁵⁾. Д. і. Яворницький не кидає етнографічної праці й досі; останні публікації його: «Український простолюд у його твор-

Ч М. Ф. Сумцов. Об этнографическом изученіи Екатеринославской губ. Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва, 1905, с. 9.

²⁾ Див. рецензії та з приводу цієї книжки взагалі: «Кіев. Стар.», 1888, XI (И. Ж.); «Екатеринославск. Губ. Вѣд.», 1888, № 58; «Діло», №№ 254—256, 258, 260, 263, 264, 266, 267, 269, 271; «Историч. Вѣстн.», 1888, № 8 (П. П.); «Южный Край», 1888, 118 та 2580 (О. В.); «Вѣстникъ Европы», январь, 1889, с. с. 447—450 (А. П(ыпин)); «Одесскія Новости», 1868, № 1061.

³⁾ Див. рецензії: «Літературно-Науковий Вісник», 1900, X (Б. Г.); «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», 1900, II (Л. Ч.). До історії цієї книжки стосується замітка моя в «Етнограф. Віснику», 1927, № 5.

⁴⁾ Див. рец. В. Данилова, «Кіевск. Старина». 1906, VII—VIII, с. с. 51—70; «Записки Науков. Товариства ім Шевченка», 1907, I, с. 205, В. Гнатюка.

⁵⁾ Також дивись в «Историческомъ Вестникѣ», 1911, IV.

чості» (Катеринослав, «Споживач», 1920, №№ 5, 6, 7, 9, 10; «Кооперативне Життя», Катер., 1920, №№ 1—2; 1921, №№ 3—4; «Українське кобзарство» («Споживач», 1920, № 12—13) та стаття з матеріальної культури — «Рослинні краски» («Споживач», 1920, № 11). Називаючи етнографічні публікації проф. Яворницького, неможна поминути І-го тому українсько-російського словника (Катеринослав, 1920), що теж містить у собі величезний запас фольклорних уривків. Найостанніша публікація проф. Д. І. Яворницького—«Рибальчі заводи на низу Дніпра»—стаття В. Гищенка, що призначена була до «Основи» («Етн. Вістн.», V, 1927). У формі белетристичного оповідання маємо цікаві дані про рибальство на Дніпровому низу за 60-х років.

Як збирач, Яворницький визначається своїм майстерством знайти жвавого й цікавого оповідача з своєрідними особливостями мови та лексики. Як записувач, він кохається не тільки в самому фольклорному матеріалі, а й у його мові. Зібраний матеріал подає багато рис із запорізького побуту, призбираних часом од столітніх дідів¹⁾. Ті записи мимоволі захоплюють і наукового дослідника своєю колоритністю, смаковитою, запашною мовою і цим часто межують з художніми творами. Це не один раз відзначалося в критичній літературі²⁾. Але це ще не все з етнографічної діяльності Яворницького. Слід згадати ще про етнографічний відділ Дніпропетровського Краєвого Музею, що його, як і всі інші відділи, заснував і зібрав наш автор. Колекції цього відділу репрезентують разом з матеріальною культурою ще й народне мистецтво і являють собою дуже цінний науковий матеріал, який можна використати для низки найцікавіших праць. Поруч із своїми історичними студіями Яворницький не кидає збирати етнографічний матеріал і сьогодні. Відомо, що шановний учений має на руках величезну збірку ще неопублікованого матеріалу до 100 друк. аркушів обсягом³⁾.

З публікацій більш-менш випадкового характеру, що стосуються цієї доби, треба одзначити статті А. Южного («На Днѣпровскихъ порогах и два дня у штундистовъ»—«Вѣстник Европы», 1881, VI i) та Л. Падалки («Нѣсколько чертъ быта Днѣпровскихъ лоцмановъ»—«Кіевская Старина», 1889, VIII). Перша стаття—фейлетон; там є варіант відомої на

¹⁾ Наприкл., І. Г. Розсолода—див. «Запор. в ост. стар.», II, розд. 1.

²⁾ Див., напр., Сумцова, «Совр. малор. зтнографія», I, 146.

³⁾ З головнішої літератури про Д. І. Яворницького дивись: Авчинниковъ А. Г., Проф. Д. И. Эварницкій, Катер., 1914; В. С (т ром ен ко), Юбилейное чествованіе Д. И. Эварницкаго, «Южная Заря» (катеринославська газета), 1913, № 2231; Г. Г а с е н к о, «На сторожі минувшини», «Рада», 1913, № 269; Д. Д (о р о ш е н к о). Д. І. Яворницький, «Рада», 1913, № 269; Д. Дорошенко, «Запорозьський батько». «Дніпрові Хвилі», Катеринослав, 1913, № 10; Д. Дорошенко, «Дм. Ів. Еварницький», Літературно-Науковий Вісник», 1913, т. XIV, с. с. 506—513; Жученко М., «Культурные праздники Украины». Юбилей проф. Д. Эварницкаго, «Украинская Жизнь», 1913, XII; М. Ж (у ч е н к о), «Лист з Катеринославщини - Ювілей 30-тилітньої наукової діяльності професора Д. І. Еварницького», «Рада», 1913, № 272;

нижньому Дніпрі легенди про каміння «Багатири» (див. Драгомановъ, «Малор пред.», с. 230; Яворницького, «Запорожъе въ остаткахъ, старины», I, с. с. 176—177); варіант Южного одзначний від публікованих. Та тільки обізнана на місцевості людина зараз же помітить деяку плутанину в топографічних указівках авторових, що й примушує нас застерегти од безоглядної йому віри. Од цього «етнографічного» фейлетону значно кращі начерки А. Т. Снарського «По днѣпровским порогам» (Литер. прилож. «Нивы», 1898, №№ 10 та 11). Стаття Л. П., не зважаючи на свою стислість, незвичайно цікава дослідникові. Подавши стислої історію лоцманської організації, Л. П. переказує звістку про громадське господарство в лоцманів. У семидесятих роках воно складалося з окремої дільниці землі (150 дес), потрібного живого інвентаря та відповідного реманенту. Керував господарством лоцманський отаман; окрім найманої робочої сили, призначалося що-тижня за нарядом двоє парубків («сторожки»). Заведене це господарство було на громадські гроші і для громадської ж потреби (допомога родинам лоцманів, що загинули на порогах, і т. і.), Р. 1879, коли була переведена реформа і лоцмани були теж підпорядковані сільському та волосному управлінню, це громадське господарство зникло зовсім. Цікаві в цій статті й інші відомості: про поділ лоцманів на три категорії; кваліфікація їх, іспит, черга що до сплаву, лоцманське самоврядування до 1879 року. їхній адміністративний устрій після цієї реформи, рекрутчина в лоцманів. Автор дає стислу характеристику економічного побуту, говорить про аграрне питання, згадує про «каналські роботи», цеб-то про будівання обхідних каналів на порогах—страшенно тяжку працю, за яку в лоцманів і по цей день дуже сумні спогади; дано й загальну характеристику лоцманів ¹⁾. Для сучасного дослідника лоцманства стаття Л. П.—

М. Н—цький, «Вшанування Д. І. Еварницького», «Дніпрові Хвилі», 1913, № 21—22; М. Под-аєвъ, «Чествованіе 30-тилѣтней лите-ратурно-ученой дѣятельности проф. Д. И. Эварницкаго», «Приднѣпровскій Край» (катеринослав. газета), 1913, № 5003; Сумцов М., «Дм. Ив. Эварницкій», «Южн. Край» (харьк. газета), 1913, № 11752; О. П (ч і л к а), «Дмитро Яворницький» (Еварницький), «Рідний Край», 1913, № 12; «Дмитро Яворницький», «Ілюстрована Україна», Львів, 1914, № 1; В. Стромєнко «Дмитрій Іванович Эварницкій», «Южная Заря», 1913, номер з 24/ХІ; С. Ефремов, «Історія Українського письменства», вид. III, с. с. 141—142, 254, 379; Пыпинъ А., «Історія русской этнографіи», т. III, с. 396; Сумцов М., «Современная малорусская этнографія», I, с. с. 146—157; його ж—«Діячі українського фольклору», с. с. 23—24; його ж—«Об этнографическомъ изученіи Екатеринославск. губ.», «Сборникъ статей Екатер. Научн. О-ва», 1905, с. 7; його ж—«Слобожане», Х., 1918, с. 214—215; П. Козар, «Д. І. Яворницький», «Зоря» (катеринославський часопис), 1925, № 11; П. Ефремов, «Белетристичні писання Д. І. Яворницького», «Зоря» (Катеринослав), 1925, № 12; його ж—«Письменник-кольорист», «Записки Істор.-Філолог. Відділу Укр. Академії Наук», т. XIII—XIV; Енциклоп. словник «Просвѣщеніе», т. XX, с. 450; «Зоря» (галицька), 1893, № 3, с. 58; покажчик праць Яворницького—«Дніпрові Хвилі» (Катеринослав), 1913, № 10, та в Б. Грінченка—«Література українського фольклора», Чернівці, 1901; Указатель до «Кіевск. Стар.».

¹⁾ Про лоцманів див. таку літературу: Фавріла—«Устное повѣствованіе» М. Коржа, О., 1842, розд. IX, також і в «Сочиненіях», II; Приказъ главноуправляю-

дуже цінна вказівка до того, щоб спробувати знайти хоч стислі перекази **за** особливості колишнього їхнього життя. З інших праць етнографові потрібні **«Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии»**, в. в. I та II (Ек., 1880), а також видання **«Живописная Россия»**, т. V—VI (1898), власне ті статті, що стосуються Катеринославщини. Корисна також стаття **Долово-Добровольської—«Объ улучшении ткачества в Тавр., Екатеринославск. и Херсонской губерниях»** (Отчеты и изслѣдованія по кустарной промышленности, VI, СПб., 1900), що стосується до нечисленної літератури з матеріальної культури країни.

Археологічні з'їзди завжди збуджували інтерес до етнографії. Це твердження можна застосувати й до Катеринославщини. Так, у працях XII з'їзду (1902) маємо статтю **Е. Радакової «Этнографическая экскурсія по Екатеринославской губерні»** (**«Извѣстія XII Археологическ. съѣзда»**), XIII з'їзд (1905) відбувався в самому Катеринославі, тому він більше вплинув на розвиток етнографічного дослідження нашого краю. З ініціативи організаторів з'їзду видається спеціальна програма для збирання відповідного матеріалу; проф. **Д. І. Яворницький** здобуває кошти від земства на низку експедицій, у наслідок чого р. 1905-го ж видається широкий задумом, та тільки аж надто конспективний **«Этнографическій очеркъ народного быта Екатеринославскаго края¹⁾»** (Катеринослав) **В. О. Бабенка**; протягом цього ж часу виходять інші публікації цього таки автора (**«Изъ этнографическихъ наблюдений въ Екатеринославской губерні»—Сборникъ Харьковскаго Истор.-Филолог. О-ва**, т. XVI, 1905; **«Этнографическое обслѣдованіе Екатеринославской губерні» — «Этнографическое Обозрѣніе»**, 1905, 2—3). На самому Археологічному З'їзді організується етнографічна виставка. Книжка **«Этнографическій Очеркъ»**—помітне явище в історії розвитку етнографічних вивчень на

щого путями сообщеній и публичныхъ зданій, 1846, № 186 (див. **«Записки Одесск. О-ва исторіи»**, т. III, **«Днѣпровскіе пороги»**, с. с. 581—586); **Афанасьев а-Чужбинскаго—«Повѣдка в южную Россію»**, т. VII, **«Собр. сочинен. под ред. П. Быкова»**, вид. Гоппе, особливо розділи I, II; **Павловича—«Материалы для географіи и статистики Россіи, собр. офицерами генерального штаба. Екатеринославская губернія»**, с. с. 269—271 (передрук з Афанасьєва); **Семенова—Географ. Словарь Россійской Имперіи**, т. III, с. 92. під слов. **«Лецманская Каменка»**; **Д. І. Яворницького—«Запорожье в остатках старины и преданіях народа»**, I, розд. IV; зазначені статті **А. Южного, Л. П. та А. Снарського**; **Н. Максимовича—«Днѣпръ и его бассейнь»**, К., 1901, розд. VII, с. с. 260—264; з офіційної літератури—доповідь **Н. Кранца** Катериносл. Губернскому Присутствию 22/XI—1903 та доповідь у Комісії Мин. Пут. Сообщ. (обидва документи хоч і друковані, та дуже рідкі); **А. С. Иловайскаго (и н ж.)—«Днѣпровскіе лецманы»**, К., 1910 (історичний начерк); **Його ж—«Днѣпровскіе пороги»** (окремі відомості), К., 1910; **П. Козаря—«Днѣпровські лецманы»**, **«Зоря»** (Катеринослав), 1925, № 7.

¹⁾ Спочатку ця праця друкувалася у **«Вѣстникъ Екатеринославскаго Губернскаго Земства»**, рец. на **«Очеркъ»** див. **«Записки Науков. Тов. ім. Шевченка»**, т. LXXXII, с. с. 233—234. В Гнатюка.

Катеринославщині. Автор її В. О. Бабенко протягом років 1904—1905 провів екскурсії і збирав відповідний матеріал. «Очерк» складається з таких розділів: людність Катеринославщини (с. с. 5—7); селища та їх планування (с. с. 7—9); типи дворів та садиб (с. с. 9—14); житло та інші будівлі (с. с. 14—38); одяг та прикраси її (с. с. 38—64); промисли людности (с. с. 64—82); техніка в народньому побуті (с. с. 82—95); побут родинний (с. с. 95—104); весільний ритуал (с. с. 104—123); свята, музика, пісні, дитячі забави (с. с. 123—134); народня медицина, прикмети й вірування (с. с. 134—142); висновки (с. с. 142—144). Позитивні боки цієї праці—досить докладний план, за яким можна ще й досі провадити вивчення, додавши туди тільки потрібний при сучасних наукових вимогах план економічного обслідування, а також—багатство ілюстрацій, переважно світлин. Закинути авторові можна занадто вже конспективний виклад, що аж ніяк не в'яжеться з таким просторим планом, не всюди точні назви розділів,—напр., під проречистим заголовком «полный ритуаль малорусской свадьбы» (с. с. 104—123) додано тільки досить побіжний огляд. Мало уваги звернено на побут національних меншостей. Часом натрапляєш на дивні в устах етнографа вислови; напр., на с. 111: «Народь еще не особенно интересуется археологіей или этнографіей. У них свой—хозяйственный и земельный интерес, къ чему обыкновенно и сводятъ рѣчь (писав це Бабенко 1905 року. В. Б.), а къ наукѣ относятся съ нѣкоторымъ недоверіемъ». Недоречно сказано і в кінці книжки, с. 143: «Безъ правильного просвѣщенія мужичокъ русской (?) не въ состояніи самостоятельно и точно перенять культурныя начинанія, а если и перейметъ, то не совсѣмъ дойметъ, и вѣрна дѣлается малорусская пословица—«краще свое латане, ніжъ чуже, та хапане» (?). Та цими дрібними зауваженнями ми не хочемо зменшити ваги Бабенкової праці. Вона цінна й цікава, хоч автор ні словом не згадає ніде за попередню літературу й навіть не дає хоч би поверхового опису таких цікавих інституцій, як лоцманство чи вільні матроси¹⁾. До XIII археологічного з'їзду пристосований був і «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва», де чимало вміщено було праць, дотичних етнографії (статті Сумцова, Я. Новицького, Станіславського, Земцова—до статті останнього «Краткій обзоръ экономическаго положенія населенія Мариупольскаго у.», с. с. 1—36, є дуже цінні додатки, як-от: «Экономическіе признаки населенія по подворнымъ переписямъ 1886 и 1901 г.г.» (1—7), «Бюджетъ семьи крестьянина Прокофія Анисимовича Кучерявенка» (8—32), «Списокъ книгъ семьи Прокофія Кучерявенка» (33—34), та «Списокъ праздничныхъ дней, въ которые не производится работъ въ с. Срѣтенкѣ, Мариупольск. у.» (35).

З інших праць останнього часу ми повинні навести працю В. Харузіної «Замітки о крестьянскомъ жилищі въ Верхнедніпровском уѣздѣ Екатеринославской губерніи» («Этнографич. Обзорѣн.», 1905,

¹⁾ Про Бабенка див. М. Сумцова, Діячі укр. фольклору, с. 31.

№ 2—3). Під такою скромною назвою дослідниця вмістила солідну статтю, присвячену описові селянського житла. У незвичайно малій літературі з приводу матеріальної культури катеринославської людности ця праця має особливу вагу. Р. 1910 вийшла цікава, одна з найповніших, праця, з даного питання—книжка інженера Іловайського «Дніпровські лоцманы» (Київ, 1910), де автор переважно спинився на історії лоцманства, але є й відомості етнографічні, як опис цехової організації лоцманів. Для повного огляду треба ще нагадати відоме видання Деврієна—«Наше отечество», т. XIV (Новороссія и Крым), та статті М. Ф. Сумцова, В. В. Данилова й М. В. Бикова, які ми вже наводили і які мають історіографічну вагу ¹⁾. На цьому ми можемо покінчити свій огляд головніших друкованих джерел.

Коли ми звернемося до архівних етнографічних матеріалів, то не матимемо їх так багато, як відносно інших губернь. Принаймні архів «Русского Географического Общества» дуже мало має кореспонденцій з нашої країни. У відомому «Описанні архива» проф. Д. К. Зеленина ²⁾ зазначено тільки 12 рукописів, а саме: 1) «Обозрініе Екатеринославской губерніи»—стислий географічно-економічно-статистичний опис з сорокових років (до 1845 р.) на 102 с. с; 2) Михайла Шумка, павлоградського купця—«Домашній бытъ и обычай женитьбы у малороссіянь Павлоградскаго уѣзда», 38 с., 1852 р.; 3) Виктора Голуба—«Этнографическія свѣдѣнія, собранныя въ Славяносербскомъ уѣздѣ», 7 стор., 1848 р.; 4) Богдана Нестеренка, поміщика—«Малороссіяне Верхнеднѣпровскаго уѣзда», 10 ст., 1848 р.; 5) Казіміра Норецького—«Этнографическія свѣдѣнія о містечкѣ Глафировкѣ Ростовскаго уѣзда Екатеринославской губерніи», 11 ст., 1848 р.; 6) Мессароша, исправника—«Свѣдѣнія о Славяносербскомъ уѣздѣ», 9 стор., 1849; 7) Мазуркевича Н.—«Камеральное описаніе Екатеринославской губерніи», 46 стор., 1850—51 р. р.; 8) згаданого вже вище М. Шумка—«Въ разговорѣ употребительнѣйшія слова, въ уѣздѣ Павлоградскомъ», 14 стор., 1850 р.; 9) «Показаніе цѣнъ на разные предметы потребленія, существовавшихъ съ 1 января по 18 мая сего 1858 года въ уѣздномъ городѣ Александровскѣ и Александровскомъ уѣздѣ», 11 ст.; 10) «Показаніе цѣнъ на разные предметы потребленія, существовавшихъ съ 1 января по 23 іюля 1858 года въ уѣздномъ городѣ Новомосковскѣ и Новомосковскомъ уѣздѣ, дополненное примѣчаніями», 16 стор.; 11) Н. Сумцова—«Энтомологическія наблюденія въ фаунѣ Екатеринославской губерніи», 2 ст.; 12) Грахова—«Списокъ областныхъ словъ, употребляемыхъ въ Екатеринославѣ и Екатеринославской губерніи», 13 стор., 1851 р. Як видно із заголовків, безпосередньо до етнографії стосуються тільки руко-

¹⁾ Див. цитовані вище статті М. Сумцова, Данилова та Бикова.

²⁾ Д. К. Зеленинъ. Описаніе рукописей ученаго архива Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Петроград, 1914. в. I, с. с. 475—483. Див. також статті В. Данилова «Изъ прошлаго екатеринославской этнографіи» та «Екатеринославщина въ архивѣ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества»—Лѣтопись Ек. Ученой Архивн. Комисіи, в. X.

писи 2, 3, 4, 5, 6, 8, при чому рукопис № 5 стосується тієї частини країни, що адміністративно давно одійшла од Катеринославщини.

Що до літератури, яка б стосувалася спеціально вивчення національних меншостей, то, окрім зазначеної загальної, маємо ще невелику кількість спеціальних праць, дата яких сама по собі голосно вимагає відновити відповідні спостереження й збирання матеріалів. За болгар, наприклад, маємо книжку Н. Державіна—«Болгарські колонії на Юг Росії», СПб, 1905 (див. також його ж—«Болгарські колонії в Росії», 1915); греків—Анторінова—«Домашній быт Мариупольскихъ грековъ» (Извѣстія Общества любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографіи, XIII, 1874) та Брауна—«Мариупольскіе греки» («Живая Старина», 1890, I); циган—К. Буницького—«О цыганахъ Екатеринославской губерніи» (Записки Императорскаго Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россіи, 1861, № 8). Більше з літератури за німців, та й вона дуже вже застаріла: Заблоцького—«Описаніе менонитскихъ колоній на югѣ Россіи» (Журналь Министерства Государственныхъ Имуществъ, 1842, IV); Ю. Вітте—«О сельскомъ хозяйствѣ в Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерніи» (Журналь Министерства Госуд. Им., 1844, XIII); Сименса—«Хозяйственные строенія в Хортицкомъ менонитскомъ Округѣ» (Записки Имп. Общ. Сельск. Хоз. Юга Россіи, 1849); Велицына—«Нѣмцы в Россіи» («Русскій Вѣстникъ», 1890, №№ 1 та 2). Також А. Клауса—«Наши колоніи. Опыты и матеріалы по исторіи и статистикѣ иностр. колонизаціи в Россіи» (СПБ, 1869)¹⁾.

Що до періодичної преси, де містилися статті з нашого питання, то, окрім усім відомих фахових часописів, треба мати на увазі місцеву пресу, а саме: «Степь», «Днѣпръ» «Днѣпровская Молва», «Екатеринославскія Губернскія Вѣдомости», що тут, як і скрізь, містили чимало етнографічного матеріалу, «Екатеринославскій Юбилейный Листокъ», місцеві адрес-календарі, «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго О-ва», «Дніпрові Хвилі», «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи» (встигло вийти 10 томів); за революційного часу—«Споживач», «Кооперативне Життя». Тепер часом дає місце для етнографічних заміток журнал «Зоря» (Катеринослав-Дніпропетровське, з 1925).

Додамо наприкінці, що етнографічне дослідження країни стало мати постійну й міцну базу з р. 1905, коли одкритий був Катеринославський музей, історія якого тісно пов'язана з ім'ям Колумба нашої місцевості -

¹⁾ Бібліографічні покажчики літератури про Катеринославщину—у проф. Д. К. Зеленіна в його «Указателѣ этногр. литер.», изд. Русск. Геогр. О-ва, та Д. Чернявського—«Катеринославщина», в. I, Катеринослав, 1919. До літератури про національну меншість ще слід залічити корисну працю Я. П. Новицького, що вийшла під ім'ям графа Канкріна (про це див. Автобіографія Я. П. Новицького, «Україна», 1925, VI),—«Еврейскія земледѣльческія колоніи в Александровск. у., Екатеринославск. губ.». Ек., 1893.

О. М. Поля¹⁾. Його археологічні та етнографічні колекції і стали за підвалину музеєві, а розквітнув він і збагатився під керуванням не раз згадуваного Д. І. Яворницького. До цього часу це був осередок краєзнавчої праці; отже, очевидно, що й тепер, коли в краєзнавстві голосно заявляють про себе нові методи праці, музеєві належатиме ініціатива—перевести ті методи в життя.

Вище ми зазначали вже, що, не зважаючи на наявність низки видатних збирачів-фольклористів, кол. Катеринославщина все-таки не належить до тих українських земель, що вже більше-менше етнографічно досліджені. Поряд з великими досягненнями є й великі огріхи. На це звернув свого часу увагу ще М. Сумцов. Катеринославським працівникам він закидав романтичний ухил, захоплення «запоріжським» фольклором, що гальмувало дослідження матеріальної культури сучасної людности. «Екатеринославскихъ этнографовъ, очевидно, воодушевляла романтическая меланхолия, историческія реминисценціи о старині, какъ ее представлялъ и понималъ Шевченко, т.-е. непремѣнно славной, козацкой; но при этом современность какъ-то незамѣтно отходитъ на второй планъ, и внукамъ-святелямъ не удѣляется достаточнаго вниманія, хотя можно было бы, въ виді поправки и дополненія, выдвинуть и другой девизъ—«спяцій въ гробі мирно спи, жизнью пользуйся живущій». (Ор. сіт. Сборн. стат. Екат. Научн. О-ва, с. 8.). Отже, Сумцов тоді ще ставив низку інших завдань перед катеринославськими діячами: «Серьезная задача современной этнографіи—показать, какъ пользуются своей жизнью нынѣ живущіе, въ какіе формы нынѣ эта жизнь укладывается, гдѣ, въ чемъ открываются ея идеалы, ея новыя творческія начала. Другими словами, современная этнографія въ предѣлахъ Екатеринославской губ. нуждается въ постановкѣ новыхъ задачъ и новыхъ стремленій, наряду съ продолженіемъ хорошихъ старыхъ историческихъ традицій». Безперечно, Сумцов до певної міри мав рацію. Його закиди що до романтичних нахилів низки катеринославських етнографів цілком справедливі. Тільки ми далекі од того, щоб ремствувати на ту романтику: вона бо зберегла нам неоцінні скарби, вона спричинилася до нагромадження матеріялу, який, давно вже будши тільки словесним залишком минулих форм життя, зник би скоріше од усього. Має рацію Сумцов і тоді, коли ставить нове завдання для місцевої етнографії. Та річ у тім, що одним тільки ухилом у романтику, в бік народньої словесности неможна пояснити всіх огріхів у розвитку вивчення нашої землі.

Основною перешкодою, на нашу думку, була відсутність у Катеринославі осередку гуманітарних наук, цеб-то університету, а через те тут

¹⁾ Про О. М. Поля дивись—некролог у «Запискахъ Одесск. О-ва Истории», т. XVI; Вертоградовъ И.—Памяти А. Н. Поля. Екатеринославъ, 1906; Лѣтопись Екат. Ученой Архивн. Комиссії, I, стаття А. Синявського; М. Д. —Музей ім. А. Н. Поля в Катеринославі—«Дніпрові Хвилі», 1910, № 3—4.

завжди було дуже мало представників таких наукових дисциплін, що ближче підходять до етнографії (напр., т. з. народня словесність), а значить, не було організаторів чи ініціаторів потрібних дослідів. Місцева молодь що цікавилася справою, ішла вчитися по інших містах і працю свою **пере-**носила туди. Кол. Катеринослав багатий був (відносно) на представників застосованих наук негуманітарного циклу. **Індустріальний ухил науко-**вого катеринославського життя гостро відчувався у всьому; тому **й** «Екатеринославское Научное О-во», власне кажучи, мало зробило чи вплинуло на етнографічне дослідження країни; воно номінально на якийсь час об'єднало дуже маленький актив місцевих діячів, дало змогу надрукувати дещо з призьбраного раніше матеріалу, виявило ініціативу в цьому напрямкові, та, здається, і тільки. Розуміється, ми не зменшуємо цим культурної ваги тільки що названого Товариства й не затушкуємо його взагалі позитивної діяльності; але вимагати від нього чогось особливого для етнографічного виучування тодішньої Катеринославщини навадку чи й можна, бо, знов таки, і в цій інституції бракувало представників відповідних наук. Тому на кол. Катеринославщині надibuємо переважно збирача, а не дослідника. Дослідника тутешнього не могло бути через те, що, як ми зазначали, не було школи, де б він міг виробитись. А коли старі збирачі фольклорного матеріалу, ці поважні місцеві культурні діячі, сходили з своєї трудової ниви, то на їхнє місце не було нової заміни: **від-**сутність відповідного осередку почувалася знову.

Зараз ми маємо наче б то сприятливу зовнішню ситуацію для того щоб виправити старі огріхи. За останні часи дуже популярна стала ідея краєзнавства, поширена серед учительства та студентства. З приводу краєзнавчих питань маємо велику літературу, спеціальні органи преси («Краєзнавство» на Україні, «Краєведение» на Московщині), цілу полемічну літературу з основних питань краєзнавства: маємо організаційні осередки (Всеукраїнський Комітет Краєзнавства, **Ц. Б. Краєведения в Р. С. Ф. Р. Р.**), низку краєзнавчих товариств і **осередків**¹⁾). Цікавість збуджена, організаційні можливості досить великі, значить, є умови для плідної наукової праці, де кваліфікованому дослідникові-фахівцеві будуть допомагати групи збирачів, що виконуватимуть його завдання. Отже, утвориться в такий спосіб давно жаданий зв'язок науки з масами. Питання етнографічного вивчення нашої країни входять у краєзнавчий комплекс цілком, а тому весь потрібний дослідницький процес найвигідніше пов'язати з краєзнавчим рухом. Це, так би мовити, основний захід. Ініціативу повинен узяти на себе **Краєвий музей** з місцевим науковим товариством. Ці дві інституції зацікавлені в рівній мірі і мають потрібний

¹⁾ З величезної сучасної краєзнавчої літератури (див. від. бібліографії у зазначених виданнях) ми наведемо тут тільки змістовну програмову та принципову разом статтю ак. М. Грушевського «Береження й дослідження побутового й фольклорного матеріалу, як відповідальне державне завдання» («Україна», 1925, V).

авторитет, щоб згуртувати навколо себе збирачів та організувати збиральницьку працю, завести кореспондентську сітку на зразок Етнографічної Комісії при Українській Академії Наук. Треба видати потрібні програми, анкети, інструкції; не обійдеться справа без заснування й відповідного органу друкованого, який би ще міцніше об'єднав цей рух, де б можна було публікувати дослідницькі праці. Періодично Музей та Наукове Товариство могли б упоряджати короткотермінові курси чи семінари для вчительства та студентства, а це б піднесло цікавість і поглибило потрібні для роботи знання. Окрім того, виправити треба ще й ту ненормальність, що не знати з чієї вини утворилась по всіх наших педагогічних вищих школах. Ми маємо тут на увазі, з одного боку, краєзнавчий ухил у праці трудової школи, а з другого—повну відсутність, принаймні до цього часу, якої б то не було відповідної дисципліни в учбовому плані І. Н. О. та Педагогічних Технікумів. Майбутній учитель, від якого вимагатимуть краєзнавчої праці в школі, виходить зовсім непідготований до цього, і, розуміється, це не проходить марно. Треба неодмінно завести в І. Н. О. та Педагогічних технікумах хоч такі дисципліни, як загальна етнографія та методика краєзнавчої роботи ¹⁾. Та всі ці заходи будуть недостатніми, коли не організовано буде підготовки наукових фахівців-дослідників з молодих сил, які б зв'язані були з місцевістю й, закінчивши підготовку, всю роботу свою проводили б тут, на Дніпропетровщині. У Дніпропетровському є Науково-Дослідча Катедра українознавства. На наш час—це саме той науковий осередок, якого Катеринославщині не вистачало за старого ладу і якого так потребує країна, між іншим і для розвитку етнографічного вивчення. При ній треба заснувати окрему секцію етнографії чи етнології, щоб була змога мати хоч невеличку на перші часи купку дослідників.

Коли пишуться ці рядки, то дальша доля Дніпропетровщини вирішується на Дніпрельстані. Цілком влучно з будівлею Дніпрельстану пов'язана велика дослідча археологічна праця по всій території Дніпрельстану. Улітку р. 1927-го була виряджена Археологічно-Історична Експедиція від Укрнауки під головним керівництвом проф. Д. І. Яворницького. Це найбільша наукова експедиція, яку тільки бачила країна протягом усього свого історичного існування. У тій експедиції репрезентована була й етнографія. Попередні розвідки вимагають, щоб найближчим часом була виряджена спеціальна етнографічна експедиція, яка б опрацювала остаточно ті незвичайно цікаві питання, що повстали підчас попередньої розвідки. Перше й невідкладне завдання в цій галузі—вивчення лоцманства, хоч би тих решток, які зараз іще є. Свого часу етнографія втратила тут шимало. Цеховий устрій та колишні традиції лоцманства зовсім не досліджені; не зважаючи на те, що тут довгий час наявні були цікаві

¹⁾ Див. про це статтю акад. А. Лободи, Судьбы этнографии на Украинѣ за 1917–1925 г. г., «Этнография», 1, с. 209.

культурні пережитки такі важливі факти, повторюємо, своєчасно не були вивчені й значною мірою для нас тепер загинули. Треба поспішатися й захопити ще те, що можуть розповісти недобитки лоцманства, **ПОКИ** ще **ВОНИ ЖИВІ** й не зовсім забули колишнє. Специфічний лоцманський фольклор, зовсім невідомий, репрезентований тільки трьома піснями в Афанасьєва-Чужбинського ²⁾). Розвідки в цьому напрямкові, на жаль, дають песимістичні показання; можна говорити тільки за уламки, рештки, але ж і рештки ці важливі й цікаві.

Далі—треба таку ж саму роботу проробити що до вільних матросів та чабанів—цих незвичайно цікавих, але зовсім недосліджених корпорацій. Рівнобіжно з цією працею треба виправити наші огріхи що до матеріальної культури та мистецтва. Свого часу добру в цій справі підвалину поклав був Красвий Музей; на жаль, війна та **зв'язані** з нею події припинили дальший розвиток початої справи. Тепер за всяку ціну слід поновити її. Поряд із збиранням нового матеріалу, слід перевести повторний дослід у тих селах, де вона кілька років тому була зроблена (с. с. Могилів, Петриківка, Огринь, Чаплі). Це додасть нові цінні дані до тих чималих збірок, що є в Дніпропетровському **Краєвому** Музеї. Особливо це було б корисно для вивчення народнього мистецтва (орнаментики) в зазначених пунктах, бо того матеріалу в Музеї якраз найбільше. Ближче треба вивчити виробництво скринь (Огринь), зібрати такі пам'ятки, як «Мамаї», що їх особливо багато було в с. с. Голубівці, Губинісі, Мар'янівці, Вільному, Кулебівці. Спасити од повного забуття, негайно зібрати інвентар вибійчаного виробництва, якщо тільки це ще можливо. Так **само—поспішитись** вивчити народній музичний інструмент, бо на Дніпропетровщині вже й сопілка, дуже поширена років з п'ятнадцять тому, —рідкість.

Окреме завдання становить вивчення національних меншостей. Ця справа зовсім непорушена, хоч цей дослід може бути в тутешніх умовах досить плідним. Із національних меншостей у першу чергу треба звернути увагу на волохів (молдаван) (с. Волоське). За ті півтора роки, що цей нарід живе на території кол. Катеринославщини, жадного досліду, більш-менш детального, за винятком побіжних **нотаток** ³⁾, ми не маємо. А між тим, тут етнограф, безперечно, найде чимало архаїчного і в побуті, і в **матеріальній** культурі. Особливості місцевої молдаванської мови, що повстали в наслідок цілковитої сливе ізоляції, дуже утруднювали б дослідницьку працю й збирання матеріалів, якби не було місцевої інтелігенції (переважно вчительства), що однаково добре володіє мовою **рідною** і українською. Тут можна скористатися з цієї можливості й при-

¹⁾ Див. про це Л. П. «Несколько черт быта Днепровских лоцманов», «Кіевск. Стар.», 1889, VIII.

²⁾ Собр. соч. А. С. Афанасьєва-Чужбинського, т. VII, с. с. 68—70.

³⁾ Див. Бабенка «Этнографический очерк», с. с. 5, 43, 56, 63, 64.

тягти до співробітництва місцеві культурні сили. Такою ж дорогою можна піти й досліджуючи німців-колонійців, які так само досі ще terra incognita для етнографії. Дослідити треба як німців-католиків (Ямбург), так і менонітів, бо обидва ці пагони досить різняться своїм побутом одне від другого. Далі нагадаємо невивчених болгар, сербів, греків (останні вже й за межею сучасної Дніпропетровщини).

Переводячи зазначену працю, слід мати на увазі ще деякі сучасні наукові вимоги. Між іншим, вони полягають у тому, щоб, занотовуючи про старого, ретельно розшукуючи архаїчні пережитки, не минати модерного, нового. Це однаково стосується як фольклору, так і матеріальної культури. Ніяк неможна з погордою поминути частушку, переказ подій громадської війни, революції, імперіалістичної війни. Навпаки, такий матеріал на к. Катеринославщині особливо цікавий і може добре вітлювати такі видатні моменти, як голод чи Махновщину. Те саме й до матеріальної культури: дуже цікаво було б зібрати зразки взуття, одягу за часи громадської війни та голоду, різні речі хатнього вжитку того ж часу (напр., дуже цікава була б колекція речей для здобування вогню то ж для освітлення). Свого часу Краєвий Музей почав був і цю роботу, нею слід дуже й дуже поспішатися, щоб як-найповніше зібрати потрібні речі. Такої ж серйозної уваги вимагає новий побут; йому етнограф повинен присвятити певне місце в своїх вивченнях.

Окрім організації праці в зазначених напрямках, що, на нашу думку, падає на долю, як це вже ми сказали, Краєвого Музею та місцевого Товариства і повинно посунути значно вперед справу етнографічного дослідження Дніпропетровщини, інтереси науки вимагають ще й організації систематичних етнографічних експедицій. Ця потреба особливо про відчувається в зв'язку з Дніпрельстаном. Якщо нам пощастить вивчити етнографічно хоч би декілька типових пунктів (скажімо, село українське, німецьке та волоське) до того часу, як буде зачехлено Дніпрельстан, то ми б приготували попередній ґрунт для надзвичайно цікавого й рідкого дослідження—як, в якому напрямку змінюється фольклір та матеріальна культура (надбудова) од зміни (кардинальної) господарчих форм (база). Така праця мала б принципову вагу.

Треба прикласти всіх зусиль для того, щоб здійснити ці чергові завдання етнографічного вивчення Дніпропетровщини.

Вересень 1927.

Un aperçu historique abrégé du développement des études ethnographiques de l'ancien gouvernement de Caterynoslav. On donne la liste des auteurs voyageurs, dans les travaux des quels on trouve des renseignements ethnographiques sur cette contrée. On y expose dans quelques mots les informations.

L'auteur donne plus de **details** en parlant d'ethnographes **importans** du pays comme: Zalubowsky, Manjoura, J. Nowytcky, prof. D-r D. Jawornytsky. Il **characterise** leur activité, enumere leurs travaux, donne des renseignements bibliographiques pour chacun. Il y a des renseignements abrégés sur les études de nationalités, qui habitent dans ce pays en petit nombre. On trace le plan des études ethnographiques du pays, qui auront lieu prochainement: la fondation de l'institut de correspondents adjoint **au** musée de cette contrée, des études sur les Bulgares, les Grecs, les **Moldavens**, les Serbes, les études sur les lamaneurs **aux** rapides du Dnipro, la fondation d'une organe **special**.